

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY

KAAM
YAYINLARI

OLBA
XII

MERSİN
2005

KAAM YAYINLARI
OLBA
XII

© 2005 Mersin/Türkiye
ISSN 1301 7667

OLBA dergisi hakemlidir ve Mayıs-Kasım aylarında olmak üzere,
yılda iki kez basılmaktadır.
Published each year in May and November.

KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya edilemez.
Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans gösterilmelidir.
It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of KAAM.

OLBA'ya gönderilen makaleler aşağıdaki web adresinde ve bu cildin giriş sayfalarında
belirtilen formatlara uygun olduğu takdirde basılacaktır.
Articles should be written according the formats mentioned in the following web address.

OLBA'nın yeni sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:
Correspondance addresses for sending articles to following volumes of OLBA:

Prof. Dr. Serra Durugönül
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü
33342-MERSİN
TURKEY

Diğer İletişim Adresleri
Other Correspondance Addresses

Tel: 00.90.324.361 00 01 (10 Lines) 4730 / 4734
Fax: 00.90.324.361 00 46
web mail: www.kaam.mersin.edu.tr
e-mail: kaam@mersin.edu.tr

Dağıtım / Distribution

Zero Prod. Ltd.
Tel: 00.90.212.244 75 21-249 05 20
e-mail: zero@kablonet.com.tr, aboratav@tayproject.org

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
(KAAM)
YAYINLARI-XII

MERSIN UNIVERSITY
PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY
(KAAM)-XII

Editör

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL
Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL
Prof. Dr. Tomris BAKIR
Prof. Dr. Hayat ERKANAL
Prof. Dr. Sencer ŞAHİN
Prof. Dr. Yıldız ÖTÜKEN
Prof. Dr. Erendiz ÖZBAYOĞLU
Prof. Dr. Susan ROTROFF
Prof. Dr. Marion MEYER

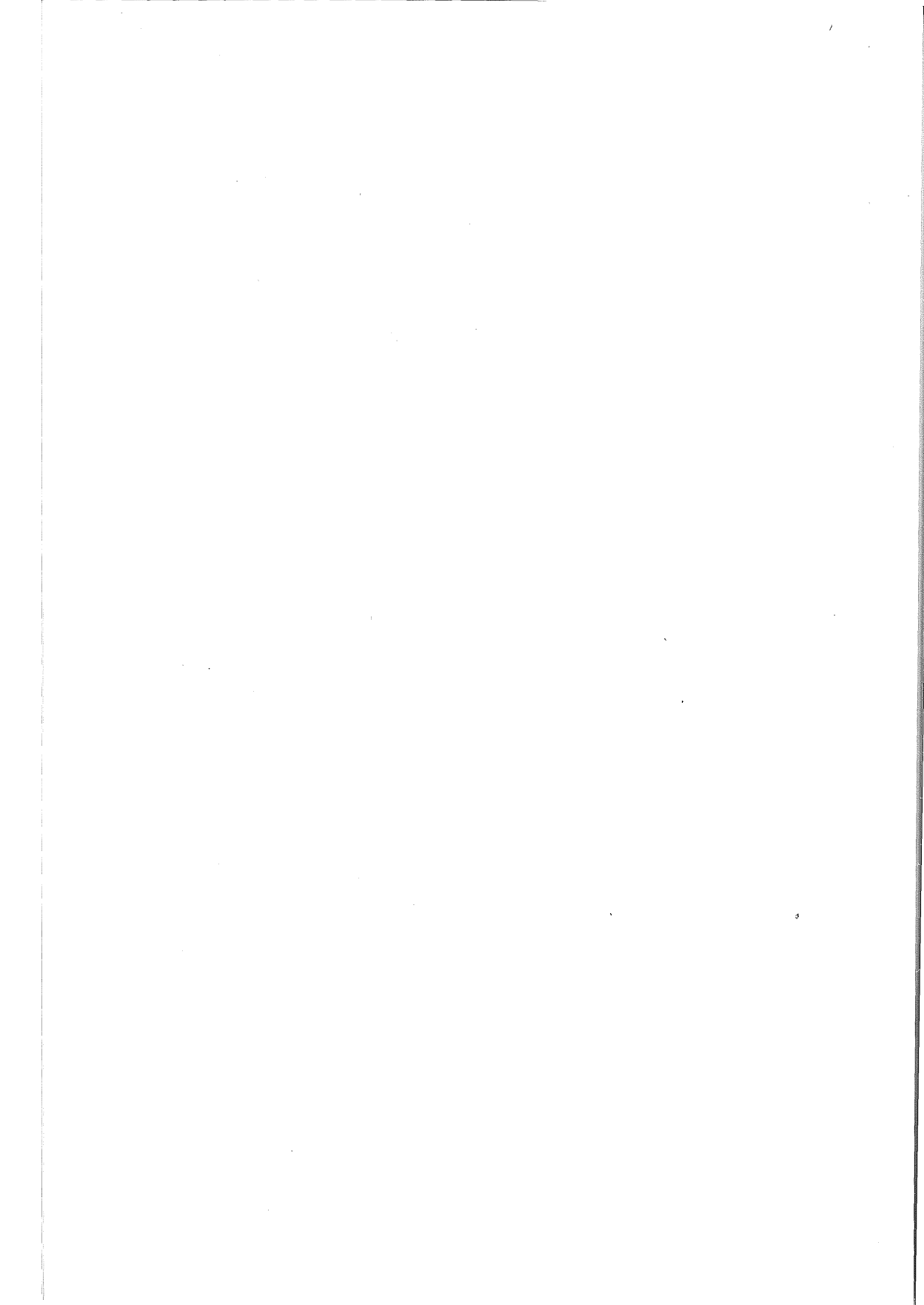
MERSİN
2005

Prof. Dr. Tahsin ÖZGÜÇ,
Prof. Dr. Ümit SERDAROĞLU
ve
Prof. Dr. Manfred KORFMANN'ı
kaybettik.
Saygıyla anıyoruz.

*OLBA'nın Basılması İçin Vermiş Olduğu Desteklerden Dolayı
Mersin Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Uğur Oral'a
Teşekkür Ederiz.*

İçindekiler/Contents

Elif Koparal <i>Göç Olgusunun Arkeolojik Materyal İle Tanımlanması: İon Göçleri Örneği</i>	1
Fahri Dikkaya <i>Arkeoloji'de Yerleşimi Anlamlandırmak</i>	21
Bilge Hürmüzlü <i>The Organization and Utilization of the Burial Grounds in Klazomenai</i>	39
Ayşe Gül Akalın <i>Antik Grek Yerleşim Tipleri, Kavramlar ve Tartışmalar</i>	69
Winfried Held <i>Loryma ve Karia Chersonesos'unun Yerleşim Sistemi</i>	85
Ersin Doğer <i>Yamanlar Dağı'nda Geç Antik Çağ İskanları: Kronolojik ve Mekan Organizasyonlarına İlişkin Sorunlar</i>	101
Kaan Şenol <i>Antik Dönem Ekonomisinin Kurgusunda Seramik Buluntuların Yeri, Sorunlar</i>	125
Gonca Cankardeş-Şenol <i>Amphora Mühürlerinin Köken ve Sosyal Statünün Belirlenmesindeki Etkileri ve Kent Lokalizasyonunun Tespitine Katkıları</i>	139
Ümit Aydınoğlu <i>Yerleşim Modeli Oluşturmak Mümkün Müdür? Dağlık Kilikia'dan İki Yerleşim Modeli Denemesi</i>	165

Yayın İlkeleri

1. Olba her yıl, ilki en geç 15 Mayıs'ta ikincisi en geç 15 Kasım'da olmak üzere iki sayı halinde yayınlanır. Yayınlanması istenen makaleler, zaman sınırlaması olmaksızın gönderilebilir. Hakemler tarafından olumlu değerlendirilen makalelerin adedi Olba'nın bir sayısı için fazla olduğu takdirde, bazı makaleler diğer sayıda yayınlanmak üzere havuzda bekletilir. Bu gibi durumlarda daha erken gönderilmiş olan makalelere öncelik tanınır.
2. OLBA'nın uluslararası bilimsel standartlara uygun olarak yayınlanabilmesi için aşağıda belirtilen teknik kurallara uyulmalıdır:
 - a- Makaleler, Word 5.0 ve üstü, Windows 95-98 veya Word 2000 yazım programı ile yazılıp diskete kaydedilerek gönderilmelidir.
 - b- Makaleler, figürleriyle birlikte çoğaltılmış olarak iki kopya halinde gönderilmelidir.
 - c- Metin yazılırken 10 punto, dipnot için ise 9 punto New York (Macintosh için) ya da Times New Roman (PC için) harf karakteri kullanılmalıdır.
 - d- Dipnotlar her sayfanın altına verilmeli ve makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlemelidir.
 - e- Metin içinde bulunan ara başlıklarda, küçük harf kullanılmalı ve koyu (bold) yazılmalıdır. Bunun dışındaki seçenekler (tümünün büyük harf yazılması, alt çizgi ya da italik) kullanılmamalıdır.
3. Makale içindeki Yunanca karakterler için kullanılan Yunanca font da diskete yüklenerek yollanmalıdır.
4. Dipnotlarda kullanılan kaynaklar kısaltma olarak verilmeli, kısaltmalarda yazar soyadı, yayın tarihi, sayfa (ve varsa levha ya da resim) sıralamasına sadık kalınmalıdır. Sadece bir kez kullanılan yayınlar için bile aynı kurala uyulmalıdır.

Dipnot (kitaplar için)

Richter 1977, s. 162, res. 217

Dipnot (Makaleler için)

Oppenheim 1973, s. 9, lev.1

5. “Bibliyografya ve Kısaltmalar” bölümü makalenin sonunda yer almalı, dipnotlarda kullanılan kısaltmalar, burada açıklanmalıdır.

Bibliyografya (kitaplar için):

Richter 1977 Richter, G., Greek Art, NewYork

Bibliyografya (Makaleler için):

Corsten 1995 Corsten, Th., “Inschriften aus dem Museum von Denizli”, Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi III, 215-224, Lev. LIV-LVII

6. Tüm resim, çizim ve haritalar için sadece “fig” kısaltması kullanılmalı ve figürlerin numaralandırılmasında süreklilik olmalıdır. Levha numarası tarafımızdan verilecektir. Bu sebeple levha, Resim, Çizim, Şekil, Harita ya da bir başka ifade veya kısaltma kullanılmamalıdır.
7. Kullanılacak fotoğrafların, daha iyi sonuç almak açısından, siyah-beyaz olması tercih edilmektedir. Dia gönderecek yazarlar dia çerçevesi üzerine mutlaka resim sırasını yazmalıdır. Bir başka kaynaktan alıntı yapılan figürlerin sorumluluğu yazara aittir, bu sebeple kaynak belirtilmelidir. Görsel malzeme eğer taranmış olarak gönderilecekse uzun kenar: 12 cm, çözünürlük: 300 pixel/inch (en az) olmalı. Eğer tam sayfa kullanılacak bir fotoğraf ya da çizim söz konusu ise uzun kenar: 18.5 cm olmalı. Ayrıca görsel malzeme başka bir programa (Microsoft Word, Power Point vs.) gömülü olarak değil, Adobe Photoshop tif formatında gönderilmeli.
8. Makale metninin sonunda figürler listesi yer almalıdır. Levhalardaki figürlerin (resim, çizim, harita vs.) altına açıklama cümlesi yazılmamalıdır.
9. Metin yukarıda belirtilen formatlara uygun olmak kaydıyla mümkünse 15 sayfayı geçmemelidir. Figürlerin toplamı 10 adet civarında olmalıdır.
10. Makaleler Türkçe, İngilizce veya Almanca olabilir. Türkçe yazılan makalelerde yaklaşık 200 kelimelik İngilizce ya da Almanca özet kesinlikle bulunmalıdır. İngilizce veya Almanca yazılan makalelerde ise 200 kelimelik Türkçe özet kesinlikle bulunmalıdır.

ANTİK GREK YERLEŞİM TİPLERİ, KAVRAMLAR VE TARTIŞMALAR

Ayşe Gül AKALIN*

Summary

Ancient Greek Settlement Types, Concepts and Discussions

The culture of a society can be observed and defined on the land on which they are settled down. Therefore, the priority in historical surveys should be given to places where civilizations lived.

The specific focus of this study is the concept of the Ancient Greek Civilization between 12th century BC and 1st century BC located in mainland of Greece. Along with the Aegean islands, Anatolia and the East Mediterranean area are also covered. Our approach to and point of view on the subject is reflected in the following question: Are the terms and definitions “Greek cities, Greek Polis, Ancient city and village”, which are commonly used in the aforementioned places and period still valid in the traditional sense? Moreover, the worry that this question entails is as follows. “The Greek or Hellen Civilization” concept has, like a mould pattern provided a practical functioning to the studies done and this functioning goes unquestioned. With regard to this, it is a fact that in a lot of traditional studies this pattern like prejudice is protected without being scrutinised. Therefore, the new data derived from other (parallel) studies is not integrated into these traditional studies which causes the continuation of evaluation on a limited scale.

Accordingly, sample concepts like polis, khora, demos, kome, asty, peripolion, katoikia, aule, oikos, which are related to settlement as well as social-political organisation, are considered and studied in depth. Although our study cannot be described as an alternative solution or method proposal, our aim is to at least draw attention to up to date discussion and study methods.

Keywords: Yerleşim tipleri, polis, şehir, khora, kome, demos, astü, katoikia, peripolion, korion, aule, oikos.

* Yrd. Doç Dr. Ayşe Gül Akalın, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskişehir Tarihi Anabilim Dalı, 06100 Sıhhye - Ankara, e-mail: akalın@humanity.ankara.edu.tr

Tüm insan topluluklarının kültürleri yerleştikleri topraklar üzerinde izlenip tanımlanabilir. O nedenle tarih araştırmalarına uygarlıkların yaşandığı mekanları ilk sıraya alarak başlamak gerekir. Bunu yaparken de her bilimsel çalışmada olduğu gibi ilkin konunun sınırlarını belirlemek, ardından da aktarabilmek adına doğru terimleri kullanmak önemlidir. Bu çalışmada Antik Grek Uygarlığı için zaman boyutu, siyasi tarih doğrultusunda İÖ. 12. yy.'dan Roma egemenliği dönemi İÖ. 1. yy.'la kadar olan süre içinde ele alınmakta, mekan boyutu ise Yunanistan anakarası, Ege Adaları, Batı Anadolu, Hellenistik dönemle birlikte Kıbrıs, tüm Anadolu/Türkiye ve kuzey Mısır olarak sınırlandırılmaktadır. Söz konusu yerlerde her gün artarak yapılan arkeolojik çalışmalar, bunların paralelinde hem epigrafik hem de var olan diğer yazılı kaynaklara getirilen yeni yaklaşımlar, bu coğrafyada ve bu dönemde farklı sosyal-politik örgütlenmelerle oluşmuş farklı yerleşim tiplerinin olduğunu ortaya koymaktadır. Doğal olarak bu durum yeni yorum ve tartışmaları gündeme getirmesiyle arkeoloji ve tarih araştırmaları için yeni yönler çizerek yeni yöntemleri gerektirmektedir.

Bizim bu konuya yaklaşımımız ve bakış açımız şu soru içeriğinde şekilleniyor: Acaba söz konusu alanlarda ve söz konusu süre içinde genel ve alışılmış biçimiyle kullanılan “*Grek Şehirleri, Grek Polisler’i, Antik Şehir ve Köy*” tanımları/terimleri geleneksel içerikleriyle hala geçerli mi, öyle ise hangi ölçütlere göre? Bu sorunun içerdiği kaygı ise şudur: Bu terimlerin bağlantılı değerlendirildiği “*Grek ya da Hellen Uygarlığı*” kavramı bir şablon şeklinde, yapılan çalışmalara pratik bir işlerlik sağlamış ve bu işlerliliğini tartışılmadan sürdürmektedir. Söz konusu şablon ise, özellikle birçok/ geleneksel çalışmada sabit bir yargı durumunda irdelenmeden yer almakta, dolayısıyla araştırmalar paralelinde artan yeni veriler bu çalışmalara katılmayıp değerlendirilmelerin dar çerçeve içinde yapılmasına devam edilmektedir. Bu çalışmamız içeriğiyle alternatif bir çözüm ya da yöntem önerme durumu taşımasa da, amacı ortak yaklaşımlar adına bu alandaki güncel tartışmaları aktararak yeni anahtar kavramlarla çalışma yöntemlerine dikkat çekmektir.

Grek yerleşimleri söz konusu olunca gerek antik gerekse modern kaynaklarda, bu terminoloji içinde “**polis**” teriminin ön sırada yer aldığı görülür ve diğer yerleşim modelleri de büyük ölçüde *polisle* bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Çoğu modern çalışmalarda *polis*, Grek devletlerinin politik modeli ya da Grekler’de *şehrin* karşılığı bir sözcük olarak kabul edilmekte, çoğu kez de “Şehir Devleti” şeklinde günümüz dillerine

çevrilmektedir. Oysa *polis* üzerinde yeterince uzlaşmış açık bir kavram değildir. Klasik Grek Kültür Tarihi alanında çalışanlar arasında az sayıda araştırmacı *polis* konusu üzerine bilinçli eğilmiş olup, bu Grekçe sözcüğün modern dillere bu şekillerde çevrilmesinde hatalar olduğuna dikkat çekmişlerdir¹. Buradaki öncelikli sorun *polis*in fiziksel mi yoksa politik bir yapılanmayı mı ifade ettiğidir.

Polis terimin geçtiği antik kaynaklar ve bu konuyu ele alan ilkincl kaynaklarda, *polis*in özgün bir coğrafi kuruluş olduğundan çok politik bir kurum olduğu sonucu ön plana çıkmaktadır. Elimizde *polisi* tanımlayan İÖ. 5-4. yy.'lara ait iki önemli orijinal antik eser vardır. Bunlar Platon'un "Devlet"i ile Aristoteles'in "Politika"sıdır. Aristoteles'e göre aileyi ifade eden *oikos*, *polis* modelinin çekirdeğini oluşturur². Ailenin yöneticisi erkek diğer ailenin yöneticileriyle eşit haklara sahip olarak toplumsal yaşamda kendi *oikosunu* temsil eder, *oikosların* birliği ise *polisi* oluşturur. Aristoteles'in anlatımlarında bu kavramla bağlantılı olarak "*Politai ve Politeia*"³ olan iki terimle karşılaşılr ki vatandaşlıkla ilgili bu terimlerin çok sık *Polis*'in yerine kullandığı görülmektedir⁴. Atina'daki *polis* yapısı da Aristoteles'in

¹ *Polis ve Antik Yerleşim* kavramları V. Ehrenberg'le 1960'lı yıllardan başlayıp, M. Finley'le devam ederek birçok araştırmacının yayınlarında sorunlu konular olarak yer almıştır. Ancak arkeolojinin kattığı boyutla yakın tarihlerde bu konuya doğrudan eğilen çalışma F. Kolb'ün, *Die Stadt im Altertum*'u olmuştur. Kavramsal anlamdaysa, yine yakın tarihlerde, Polis ve Grek Devletleri'ni daha çok yazılı belgelere dayanarak ele alan çalışma M.B. Sakellariou'ya ait "The Polis-State Definition and Origin"dir. Bu belli başlı eserlerin yanında günümüze uzanan süreç içinde I. Morris, R. Osborne, O. Murray, A. Snodgrass, M.H Hansen gibi Antik Dönem araştırmalarında ilerici akımın içerisinde yer alan bilim adamları önemli makaleler yazmışlar ve bu konudaki makalelerin toplu olarak yer aldığı kitaplar da yayımlanmıştır. Bu bilim adamlarından M.H Hansen ve T.H. Nielsen 1993 yılına gelindiğinde "Copenhagen Polis Centre" adında bir çalışma grubu kurmuşlar ve bu grup günümüze kadar "CPC Acts" ve "CPC Papers" olarak kısaltılan, içinde bu alandaki çok önemli makalelerin yer aldığı beş sempozyum yayını, *Historia* dergisinin ek basımları olarak yine birçok makaleden oluşan yedi cilt, bunların yanında da konuyla ilgili bilimadamlarına ait birçok monografi yayımlanmıştır. Klasik Dönem yerleşim arkeolojisi ve tarihi üzerinde başı çeken bu grup çalışmalarına ve bilimsel yayınlarına hala devam etmektedir. Bunların paralelinde aynı amaca hizmet eden, örneğin Yunanistan'daki ünlü Boiotia, Arkadia ve Anadolu'daki Lykia yüzey araştırmaları gibi projelerin araştırma raporları ve sonuçları konuya sürekli yeni boyutlar katmıştır. Lykia araştırmaları kapsamında özellikle iki yayın bu alanda anılmaya değer önemli bilgiler içerir, ki bunlar F. Kolb'ün ekibinden M. Zimmerman'ın 1992 yılında yayınladığı "Untersuchungen zur historischen Landeskunde Zentrallykiens" ve C. Schuler'in 1996 yılında yayınlanan, "Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien" adlı kitaplarıdır.

² Arist. pol.1253^a 19.

³ Arist. pol. 1261^a 1; 1266 b 20.

⁴ Murray, 1993, s. 198; Hansen, 1993, s. 16.

kurduğu model doğrultusunda “*Athenaion Politeia*” olarak kavramlaştırılmıştır⁵. Burdan *polis*in vatandaş iradesinin egemen olduğu bir devlet modeli olarak tanımlanabileceği ortaya çıkar ki işte konu bu noktada karmaşık hale getirilmektedir; Çünkü bu yönüyle ideal *polis*i eşitlikçi bir yapılanma şeklinde kabul edip, günümüz demokrasisi ve devletiyle benzer tutma yolunda yaklaşımlar söz konusudur oysa durum uygulamada ve teorinin ayrıntılarında böyle değildir: Örneğin teorinin dayandırıldığı *Atina Polis’i* bile aristokrasi ve sınıflar arası hiyerarşi barındırdığı için hiçbir zaman eşitlikçi bir yapıya sahip olmamıştır üstelik bu sınıflar içinde tüm nüfus değil, sadece insanların bir bölümü vatandaşlık hakkına sahiptir⁶. Yani *polis* günümüzdeki gibi tüm nüfusun eşit haklarla katıldığı demokratik bir yapı ve devlet değildir.

*Polis*in başlangıcı da hala karanlıkta kalmış bir konudur, çünkü bir evrim sonucunu yansıttığı anlaşılan bu politik örgütlemenin ne zaman kurulduğunu söylemek henüz olanaklı gözüküyor. Wood, *polis*in başlangıcını sosyal-politik gelişim teoremlerine dayanarak, devlet yapısı içinde *demosun* (=halk) statüsünün ve gücünün geleneksel kabile öğelerinin yerini alıp yönetimde etkin olduğu dönem olduğunu ileri sürer ki⁷ bu İÖ. 8. yy. sıralarında Hellas ve Anadolu’da kurulan sosyal-politik sistemlere kadar indirilebilir⁸. Öyle ki bu tarihlerde kabileler halinde yeni yerlere göç eden insan gruplarının bazı alanlarda ortak yerleşimler kurmak zorunda kalmaları ya da yerleşiklerin yaşam alanlarını birleştirme yoluna gitmeleri (=synoikismos) yönetimlerine de eşit katımlarını (=sympoliteia) gündeme getirmiştir. Bunlarda çoğu kez “*phratrai*” adı verilen birlikler zaman içinde bir meclis haline gelmişler, yönetimde eşit şartlarda yer almışlardır. Ionia’da Klasik Çağ’da bile eski *phylelerin polis* ve diğer devlet yapıları içinde adlarını hala korundukları dikkat çeker. *Polis*’in sonunu getiren ise Hellenistik dönemden itibaren kurulmaya girişilen, aslında imparatorluğu amaç edinip krallıklar boyutunda kalan merkezi devlet düzeni içinde, sivil ve yerli öğelerin sistematik şekilde soğurulması olmuştur.⁹ Diyebiliriz ki bu tarihlerden sonra *polis* imparatorluk içinde görünürde dış ama Hellenleştirme kapsamında

⁵ Murray, 1993, s. 205; Rhodes, 1981, s. 5-37.

⁶ Wood – Wood, 1978, s. 14; Morris, 1991, s. 26.

⁷ Wood – Wood, 1978, s. 16.

⁸ Gehrke, 1986, s. 36-37.

⁹ Morris, 1991, s. 27.

iç özerkliğini de yitirerek, merkezi sistemin bir birimi şeklinde bugünkü şehir kavramına yaklaşmıştır.

Bu kapsamda yine pek irdelenmeyen önemli bir soru vardır: Grek uygarlığı ile bağlantılı olan alanlarda, Hellenistik dönem öncesinde birbiriyle çağdaş bağımsız devletlerin hepsi *polis* miydi?

Bu konuda şimdilik ancak epigrafik kaynaklar önemli ip uçları içermekteler. Bunlarda geçtiği şekliyle Antik dönemde de *polis* olanlarla olmayanlara ilişkin bir ayırım söz konusu olduğu bellidir. Buna en güzel örnek Attika-Delos Deniz Birliği listeleridir. Listeler dikkatli incelenip yorumlandığında Birinci¹⁰ ve İkinci¹¹ Birlik listelerinde *polis* olanlarla olmayanlara işaret eden ip uçları ortaya çıkarılmıştır¹².

Polisin sosyal-politik içeriğiyle ilgili tartışmalar sürerken, *polisleri* fiziksel öğelerle tanımlamak, yani arkeolojik arazi çalışmalarıyla saptamak mümkün müdür?

Bu konuda en çarpıcı örnek bizzat antik döneme ait bir değinmedir: İS. 2. yy.'ın ortasında Hellas'da Phokis'i gezen *Pausanias* buranın orta kesimlerinde, küçük bir yükselti üzerinde yer alan Panopeus yerleşiminin herhangi bir devlet ve kamu binasına, örneğin *gymnasiona*, tiyatroya, *agoraya* ve *prytaneiona* sahip olmayan haliyle gerçekte *polis* olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı konusunda şüpheye düşerek sorar¹³. Oysa burası Atina gibi bir yerleşim görüntüsüne sahip olmamasına rağmen bir *Polis* olarak tanınmaktadır¹⁴. Benzer biçimde Hellas'da birbirleriyle çağdaş bazı *polis* olarak tanınan devletlerin yerleşim alanlarında yapılan yüzey araştırmaları¹⁵ bunlarda belli bir yerleşim modeli ya da ortak fiziksel düzenlemenin bulunmadığını göstermektedir. Şüphesiz bu sonuçlar artan araştırmalarla her aşamada yeni boyutlar kazanabilir. Fakat arkeoloji henüz bir antik yerleşimin *polis* olup olmadığını yazılı kanıt olmaksızın söyleyememektedir.

¹⁰ Schuller, 1995, s. 165-170.

¹¹ Dreher, 1995, s. 171-200.

¹² Avram, 1995, s. 191-200.

¹³ Paus. X. 4. 1-4.

¹⁴ Alcock, 1995, s. 326-344; Rubinstein, 1995, s. 211-219.

¹⁵ Söz konusu sorunlara yönelik yapılan bölgesel surveyler içinde en kapsamlı örnek Arkadia yüzey araştırmasıdır. bkz. Nielsen, 1996, s. 63-105.

Antik Yazılı Kaynaklarda Geçen Yerleşim Kavramları ve Yorumlar

Anadolu ve Hellas’da farklı bilim dallarının içinde yer aldığı ekipler tarafından yapılmakta olan bazı bölgesel araştırmalar sayesinde, tartışmalı kavramların açığa kavuşturulmasında önemli adımlar atılmaktadır. Arazi çalışmalarıyla bulunan yazıtlar, antik kaynaklardaki yerleşim kavramlarını irdeleyip tanımlama konusunda temel dayanaklar olarak ele alınmaktadır.

Buna göre özgün yazılı kaynaklarda yerleşim ve politik örgütlenmeyle ilgili terimlerin bazılarının sıklıkla geçtiği izlenmektedir:

Bunlardan ilki daha çok *polisle* ilintili olarak karşımıza çıkan **KHORA**’dır. *Khora* Grekçe sözlüklerde toprak, alan ve ülke anlamlarıyla yer almaktadır. Yazıtlara bakıldığında ise bu terim, bir kısmında *polisin* ismi ile birlikte o *polisin* yerleşim alanını ifade eder şekilde kullanılmaktadır¹⁶. Bazı metinlerde *khoranın* imar edilmiş yerleşim merkezinin (*polis* olsun olmasın) dışında kalan arazileri yani merkezin etrafındaki *territoriuma* (=kırsal) işaret ettiğini görüyoruz¹⁷. Fakat Eretria, Keos ve Thera’dan İÖ. 5-4. yy.’lara tarihlenen bir başka grup yazıtta ise bu kez *khora* fiziksel bir anlam içermeyip **KHOROİ** çoğul biçimiyle, tıpkı *politai* gibi yerleşimlerin vatandaş birliğinin ifadesi şeklinde kullanıldığına dikkat çekilmektedir¹⁸. Hellenistik döneme ait yazıtlar ve metinlerde ise *khoranın* hem fiziksel hem de sosyal-politik anlam taşıdığını anlıyoruz. Bunlarda hiçbir merkeze bağlı olmayan “*khora bazilike*”¹⁹ olarak adlandırılan özerklik verilmiş bölgelerden bahsedilmektedir.

Kaynaklarda sıkça geçen diğer bir terimse **KOME**’dir. Bu terim sözlüklerde köy olarak verilmektedir. Klasik Çağ’dan Roma dönemine kadar uzanan birçok yazıtta bakıldığında, bunların bir kısmında *komenin* bir yerleşim merkezine bağlı olarak *khora* sınırları içinde küçük yerleşim birimlerini ifade ettiğini görüyoruz. Diğer kısmında ise bunun hem politik anlamda bir merkeze bağlı, kendi kültürünü barındıran içine kapalı insan topluluklarını hem de bunların oturdukları toprağı ifade eder biçimde kullanıldığı

¹⁶ Schuler, 1996, s. 20.

¹⁷ Sakellariou, 1989, s. 70; Hansen, 1993, s. 15; Schuller, 1996, s. 195.

¹⁸ Schuler, 1996, s. 53-54.

¹⁹ Örn. Troas’ta bulunmuş I. Antiokhos’un yerel yönetici Aristodikides’e toprak hediye etmesini içeren yazıt bkz. Frisch, 1975, s. 92-94, 97.

saptanıyor²⁰. Fakat ilgi çeken bir başka nokta, yerleşim karakteri başka bir terimle belirtilirken adı için de *kome* sözcüğü/eki geçen yerleşimlerin varlığına rastlanmasıdır ki, bu da çoğu kez büyük yerleşimden koparak gelişmiş bağımsız bir yerleşime işaret eder²¹. Bu yönleriyle de *kome* hem fiziksel hem de sosyal-politik bir içerik taşımaktadır. Bunlarla beraber Atina'da maden yataklarının bulunduğu Lautreon'daki madencilikle uğraştığı anlaşılan Thorikos yerleşiminde bulunan yazıtta²² burası da bir *kome* olarak geçmektedir ki burada terim olasılıkla günümüzdeki gibi şehir dışında yer alan sanayi siteleriyle benzer bir yerleşim türünü ifade etmektedir.

Hem yazıtlarda hem de yazılı kaynaklarda çok sık geçen bir başka terim daha vardır; o da **DEMOS**'tur. *Demos* sözlüklerde "halk" olarak verilmekte ve terim antik metinlerin çoğunda da bu anlamı taşımaktadır. Fakat özellikle Batı Anadolu'da bulunan Geç Klasik ve Erken Hellenistik Çağ yazıtlarında *demosun* belli yerleşimde yaşayan belli bir halk grubunu, (ki yanında bazen yerleşimin ismi yer alır) ve aynı zamanda onların oturdukları yeri ifade eder şekilde kullanıldığı saptanmıştır²³. Yine Hellenistik dönemin *synoikismos*'la oluşturulmuş büyük yerleşimlerinde halk adları ile birlikte geçen *demos* ibaresi, onların merkezin içinde ya da territorimunda birer yerleşim birimi ya da mahalle olduklarını ortaya koymaktadır²⁴.

Diğer bir terim yine *polis* ve büyük devletlerle ilgili metinlerde çok sık geçen **ASTÜ**'dür. *Astü* sözlüklerde doğrudan yer almamakta ama uygar, zarif anlamı taşıyan **asteios** sıfatından türetildiği ileri sürülmektedir²⁵. Örneğin 5. yy.'da yaşamış İsokrates söylevlerinden birinde Atina'yı büyüklüğünden, ekonomik kaynaklarından ve bayındır olmasından dolayı Hellas'ın *astüsü* olarak nitelendirir²⁶. Bazı yazıtlarda geçtiği şekliyle *astünün* akropolün yerleşim kesimini ya da yerleşimin merkezini işaret ettiği²⁷, kimi yazıtlarda da yerleşimde zenginlerin oturduğu imarlı bir alanı, bugünkü

²⁰ Schuller, 1996, s. 22.

²¹ Örn. Troas'taki Nea kome, Strab. XIII 603. 1. 45.

²² Strab IX. 1. 22; SEG. XIX. 149.; Osborne, 1988, s. 34-35; Kolb, 1984, s. 59.

²³ Schuler, 1996, s. 44-45.

²⁴ Schwertheim, 1994, s. 47.

²⁵ Schuler, 1996, s. 21; Kolb, 1984, s. 61.

²⁶ Isokr. Orationes, "Peri Antideoseos" XV. 299. 6.

²⁷ Snodgrass, 1991, s. 5; TAM II, 1-3 Lykia, 356. 15.

paraleliyle zengin semti ifade ettiği ileri sürülmektedir²⁸. Yerleşim merkezinde, zengin aristokratların oturduğu ve yönetimde de onların öncelikli rolü oynadığına işaret eden araştırmacılar²⁹ ise *astünün* tüm ülkenin merkezi ve mülki idarenin bulunduğu bugünkü şehre karşılık gelebilecek bir anlam taşıdığı üzerinde dururlar ki bu net ifadeyi kullanmak için biraz erkendir.

Bunların yanında Atina örneğinde izlendiği gibi İÖ. 5. yy.'da Piraeus limanının *khora* sınırları içinde yer almakla birlikte, bir ticaret loncasıyla temsil edildiği ve bu loncanın ayrıcalıklı hakları olduğu görülür³⁰. Bu akla Ortaçağ ve Yakınçağ'ın Germen kökenli "Hansa Stadt'larını" getirirse de yazılı kaynaklarda Piraeus gibi bir devletin *khorası* içinde yer alan özerk ticaret üsleri için henüz özgün bir terim saptanmamıştır.

Hellenistik Çağ'dan itibaren özellikle Anadolu'da karşımıza çıkan bir yerleşim birimi vardır ki o da **KATOIKIA**, yazıtlar ve arkeolojik araştırmalar Erken Hellenistik Çağda bunların Hellenistik kralların stratejik noktalarda güvenliği sağlamak için kurdukları ve başlangıçta territoriumları olmayan askeri koloniler olduğuna işaret etmekteydi³¹. Ama Katoikia'nın geçtiği Geç Hellenistik Çağa ait daha sonra bulunan yazıtlar, bu terimin ilerleyen tarihlerde Makedonyalı ve Grek göçmenlerin kendilerini ve koloni kurma şekillerini ifade eder şekilde genişlettiklerini ortaya koymuştur. Bu da bu şekilde belirtilen üslerin geç dönemlerde artık askeri ordugah değil askeri (belki de değil!) kökenli bağımsız sivil yerleşimler olduklarını bize göstermiştir³².

Yine Hellenistik Çağ öncesine ait **PERIPOLION** olarak geçen bir diğer yerleşim terimi ise Hellas, Adalar ve Anadolu'da özellikle Lykia'dan gelen yazıtlarda karşımıza çıkar, ki çeşitli ayrıntıları arasında adın özellikle Atina ve Lokroi'da sınır polisliği yapan, askeri birlikleri ifade ettiği bilinir (=eripolos)³³. Bu bağlantı ele alınarak *peripolionlar* bir devletin kendi territorium sınırları içinde özellikle sınırlara ve stratejik noktalara

²⁸ Schuler, 1996, s.21; Sakellarou, 1989, s.37; Kolb, 1984, s.33

²⁹ Kolb, 1984, s. 63.

³⁰ Finley, 1984, s. 151; Kolb, 1984, s. 83.

³¹ Cohen, 1991, s. 42.

³² a.g.e., s. 50; Schuler, 1996, s. 35.

³³ Thuk. III. 99, Aris. pol. 42, 4. 5.

kurduğu tahkimatlı askeri üstler-ön karakollar olarak tanımlanmaktadır³⁴. Fakat Rodos ve Kos'ta ortaya çıkarılmış yazıtlarda burdaki *peripolionlar*-da sadece askerlerin değil sivil halkın da yaşadığı geçmektedir³⁵, belki bu durumdaki *peripolionlar* günümüzde güvenlik önlemlerinin yoğun olduğu sınır kasabalarına eş değer olabilirler. Yine buna benzer işlevde ama tamamen askerlerin yaşadığı küçük üsler şeklinde Klasik ve Hellenistik Çağlar'da yerleşimin territoriumuna kurulmuş kaleler vardır ve bulunan yazıtlarda bu üsler **KORION** olarak belirtilirler³⁶.

Bunların dışında özellikle vergi listelerini içeren yazıtlarda, genellikle büyük yerleşimlerin kırsallarında bazı küçük yerleşim tiplerini vurgulandığı izlenmektedir. Bunlardan sıkça geçen biri **AULE** dir. Bu terim hem Grekçe sözlükte hem de yazıtların içeriğinde bir ya da birkaç ailenin yaşadığı çiftlik anlamını taşımaktadır³⁷.

Yine yazılı belgelerde yerleşimle ilintili sıkça kullanılmış terim **OIKOS** ise sözlükteki anlamıyla ev olmanın ötesinde, içinde yaşayanlarla birlikte bir üretim çevresi ve “hane” anlamında karşımıza çıkar³⁸ ki Karia'da bulunmuş yazıtlardan Erken Hellenistik Çağ'da bir merkezin *territoriumunda* yer alan *oikosların* vergi veren birimler oldukları anlaşılır³⁹.

Ele aldığımız belli başlı örneklerden de anlaşılacağı üzere Hellen kökenli halkların etkin olduğu dönemde, Hellas, Adalar ve Anadolu'da birçok yerleşim tipi söz konusudur. Bunlar zaman ve mekana göre farklılıklar gösterse de çoğunluğunun fiziksel anlamda bir yerleşim merkezi ve onun territoriumundaki alt yerleşimler şeklinde örgütlendikleri dikkat çekmektedir.

Kolb'e göre⁴⁰ *polis* için “*Şehir Devleti*” tanımı ancak şu içerik kastedilerek kullanılıyorsa kabul edilebilir: *Polis* bir territorium üzerinde uzanmaktadır ve bu topraklarda yaşayan halkı yine bu toprağın bağlı bulunduğu merkezde yaşayan hakim grup yönetir. Yani *polis* topraklarında merkez ve kırsal ayrımı söz konusudur ve buradaki yöneten merkez şehir

³⁴ Schuler, 1996, s. 45.

³⁵ a.g.e, s. 46 dn. 170.

³⁶ a.g.e, s. 49-50, dn 191, s. 55.

³⁷ a.g.e, s. 60.

³⁸ a.g.e, s. 59.

³⁹ a.g.e, 59, dn. 9 = SGDI 5727 Halikarnassos.

⁴⁰ Kolb, 1984, s.60.

olarak da adlandırılabilir. Bu da bize şehir ve şehirleşme kavramlarının yerleşim kavramlarını anlamlandırmada diğer ölçüt olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu alanda, yani modern terminolojinin antik dönem çalışmalarında kullanılmasında artık kişisel tercihlerin ötesine geçilerek uygulama kriterleri üzerinde ciddi çalışmalar başlatılmıştır.

Kavramları Anlamlandırma ve Modern Terminolojiye Uygulama

Modern insan toplulukları üzerinde çalışan bazı sosyal antropologlar ve fiziki coğrafyacılar şehirleşmenin temel ölçütünü “nüfus” olarak belirtirler. Buna göre 500 kişinin üzerindeki tarım toplulukları köy toplumu özelliği ortaya koyar⁴¹ ve 3000 kişiye kadar olan yerler *köy* olarak tanımlanmaktadır. Bu paralelde 3000-10000 nüfuslu yerler *kasaba*, 10 000’den fazla nüfuslu yerler *şehir* de olarak kabul edilir⁴². Bu antik yerleşimler için de bir şablon olarak kullanılırsa şu tür tablolarla karşılaşılr: Örneğin Atina’da İÖ. 500’lerde nüfus 25 000 iken İÖ. 450’lerde 35 000’e çıktığı ve toprakların 170 hektar çoğaldığı, ama Atina’yla birlikte Sparta, Korinth, dışındaki diğer Grek yerleşimlerinden araştırması yapılmış olanlarla bu tarihler için toplam nüfusunun 100 000’i geçmediği saptanmıştır⁴³. Öyle ki bu örneklerden çıkartılan ortalamaya göre Klasik Dönem’de Hellas’daki bir Grek yerleşiminin yaklaşık 50-100 km² territoriuma ve bu topraklar içinde de 2500-4500 civarında nüfusa sahip olduğu ileri sürülmektedir⁴⁴. Bu durumda Atina, Sparta ve Korinth nüfus bakımından bugünkü *şehir* ölçütüne uyarken diğerleri *kasaba* ortalamasındadır. Elimizdeki Ksenophon’a ait antik kaynaktan ise kendi zamanında yani İÖ. 4. yy. Hellas’ta nüfus toplamının 20-40 000 olduğu yerleşimlerin büyük yerleşimler oldukları belirtiliyor⁴⁵.

Buna göre arkeolojik çalışmalarla rakamlar saptanabildiği durumlarda, örneğin söz konusu nüfus ögesi kriter alınarak modern yerleşim terimlerini kullanmak sakınca yaratmayabilir.

Bu rakamları saptamak için bazı arkeologlar neleri temel alıyorlar:

⁴¹ Forge, 1972, s. 363-64.

⁴² Darkot – Tuncel, 1981, s. 3.

⁴³ Morris, 1991, s.34.

⁴⁴ Kolb, 1984, s.75.

⁴⁵ Xen. oik. IV. 2.

Örneğin A. Snodgrass ve I. Morris, yerleşim nüfusunu aydınlatmak için mezarların bir ölçüt olarak kullanılabileceğini savunuyorlar ve çalışmalarında geliştirdikleri araştırma modelleriyle İÖ. 5. yy. sonlarında Atina'da mezar oranının toplam nüfusa göre % 30 olduğu sonucuna vardıklarını belirtiyorlar⁴⁶.

Bazı araştırmacılar konut büyüklüklerinden yola çıkıyorlar örneğin Hellas'da yapılan çalışmalarda Morris, Geometrik Döneme ait yapıların ortalama 40–70 m²'lik mekanlar olduğu⁴⁷ ve bu büyüklükteki bir alanın dört ya da beş kişilik bir grubu barındırdığı görüşündedir. Naroll ise burada Klasik Çağ'a gelindiğinde yaşanan büyük konutların 10 m²'si için bir insan düşünülmesi gerektiğini ileri sürmektedir⁴⁸. Kolb da aynı dönem için "130 kişilik olarak belirlenen vatandaş grubu kadın, çocuk ve kölelerle birlikte yaklaşık 500 kişi olarak hesaba katılmalıdır ve bunlar ancak minimum 38 km²'lik bir yerleşimde yaşayabilirler⁴⁹" der. Tüm bunlara rağmen ev kalıntılarına bakarak yaşayan nüfusu belirlemek hala kurgusal gözükmekte, çünkü bugün bile nüfus yoğunluğunu kanıtlamak için bu kriterleri kullanmak güvenilir sonuçlar vermemektedir.

Antik dönem için şehirleşmenin matematiksel kuramlara dayandırılmayacağını savunan diğer bir grup araştırmacı ise ancak yerleşim planındaki gelişme ve bu plan içindeki özel yapıların orayı *şehir* olarak tanımlayacağı görüşünde birleşirler. Örneğin, bir Grek yerleşiminde politik yürütmenin halka açık bir yapısı olduğu fikrinden yola çıkarak, bu yerleşimde günlük iletişimin olduğu alanlar ve kamu binalarının kurulmasını gerekliliğini göz önüne alırlar. Bu bağlantı doğrultusunda bu yerleşimde en göze çarpan yapının da *agora* olacağını ileri sürerler⁵⁰. Ardından bu toplantı yerinin halkın da yönetime katılmasından sonra zaman içinde işlevini *bouleterion* gibi devlet binalarına bırakmasının şehirleşme sürecini gösteren kanıtlardan biri olduğunu savunurlar. Oysa yönetim biçimiyle yerleşim tiplerindeki gelişimin paralellliğini anlamaya yönelik bir çalışma hala yapılmamıştır. Hatta antik yazılı kaynaklardan bu gelişimin her yerde aynı süreci

⁴⁶ Snodgrass, 1983, s.69.

⁴⁷ Morris,1991, s.31.

⁴⁸ Naroll, 1962, s. 588.

⁴⁹ Kolb, 1984, s.76.

⁵⁰ Miller, 1995, s.201-242.

katetmediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu yöndeki fikir yürütmeler ve kişisel yorumlar da henüz matematiksel olanlardan daha fazla güvenilir değildir.

Diğer bir grup da devleti ve paralelinde yerleşimi, yerleşim alanı üzerindeki savunma sistemine ve yerleşim planına dayanak tanımlamaktadırlar⁵¹. Fakat burada antik dönemdeki yerleşim surlarının çoğu kez savunma amacıyla inşa edilip, yerleşimler arası hukuki sınırı ifade etmedikleri göz önünde tutulmalıdır⁵². Bunun yanında yerleşim plancılığının da şehirleşmeden çok merkezileşme eğiliminin izi olduğunu vurgulayan bir başka görüşü⁵³ göz ardı etmemek gerekir.

Tüm bu kısa değinmelerden yola çıkarak şu sonuç ve önerilere varıyoruz:

Kavramsal anlamda

- Yerleşimi tanımlamakla, sosyal-politik örgütlenmeyi yani çoğu kez devleti tanımlamak aynı şey değildir ve bunların sergiledikleri gelişim birbirine paralel ve de her yer de aynı olmayabilir.
- Antik döneme ait hem politik hem de yerleşim tipi üzerine var olan özgün terimlerin yerine doğrudan bilgi veren diğer bir yazılı kaynak olmadığı sürece modern terimler kullanılmamalıdır. Örneğin bizim önerimiz; şehir, köy gibi modern kavramların değil sadece “yerleşim” teriminin kullanılmasıdır, yazılı kaynak bulunmadığı sürece de politik kimliğinin ifade edilmemesidir.
- Ama kavramları açıklamak ya da arkeolojik çalışmalarda yerleşimi tanımlamak adına modern terminolojinin kullanılması zorunlu gözüktüyorsa bu kişisel tercihlere göre yapılmamalı, mutlaka üzerinde çalışılmış ve uzlaşmış bilimsel kriterlerle bir zemine oturtulmalıdır.
- Uygarlık ve kültür çevrelerini çıkış noktası ya da bakış açısı alan çalışmalarda özgün terimleri bile kullanırken lokal/yerli özellikler gözden kaçırılmamalı, genellemeler konusunda dikkatli olunmalıdır. Örneğin Hellas’da *kome* olarak adlandırılan bir yerleşim tipi, Ionia’da farklı bir isimle tanımlanmış olabilir.

⁵¹ Ducrey, 1995, s. 245-257.

⁵² Gehrke, 1984, s. 19.

⁵³ Morris, 1991, s. 40.

Uygulamada ise

- Bilimsel platformlarda, örneğin çalıştay (= workshop)larla, yeni veriler ışığında eski kavramlar sık sık gözden geçirilmeli ve terminoloji de bu doğrultuda güncelleştirilmelidir. Ayrıca söz konusu terminoloji için ortak bir dil kullanılmalıdır, burada ana dile yapılan çeviriler kapsamında özellikle dikkatli davranılmalıdır.
- Benzer şekilde, arkeolojik araştırmalarda veri toplama ve değerlendirme yöntemleri de ciddi olarak sıkça ele alınmalı, örneğin veriler içinden tanınanların seçilip bilinmeyenleri değerlendirme dışı bırakmak alışkanlığı/hatası gözden geçirilmelidir. Öyle ki söz konusu araştırma sanat tarihi kapsamında bir değerlendirme (stil-kritik vb) değil de kazı alanının/yerleşimin kültürel ve tarihi kimliğine yönelik bir çalışmaysa, tüm buluntuların birbirine oranı büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda bulunan malzemeler istatistik çalışmalara da zemin hazırlar şekilde toplanmalı ve tasnif edilmelidir.
- Kazılar yanında bölgesel çalışmalara hız verilmelidir.
- Yerleşim tarihine hizmet eden çalışmalarda ekipler yakın/ilgili bilim dallarından üyelerin katılımıyla oluşturulmalıdır.

Bibliografya ve Kısaltmalar

Antik Kaynaklar

- Arist. pol. Aritoteles, *Politica*, çev. D. Ross, Oxford 1962.
- Isokr. Isokrates, *Orationes "Peri Antideoseos"*, çev. E. Benseler – F. Blass, Lipsae 1927.
- Paus. Pausanias, (*Guide to Greece*) çev. P. Levi, Middlesex 1985.
- Strab. Strabon, *Geographikon*, çev. H. L. Jones, London 1970.
- Thuk. Thukydidés, *Historiae*, çev. P. Landman, München 1993.
- Xen. oik. Xenophon, *Oikonomikos*, çev. P. Chantraine, Paris 1949.
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden 1923'ten beri.
- SGDI. Sammlung der griechischen Dialektinschriften I-V, ed. H. Collitz – F. Bechtel, Göttingen 1884-1915.
- TAM II 3. Tituli Asia Minoris, E. Kalinka, *Tituli Lyciae Linguis Graece et Latina conscripti*, Wien 1944.

Modern Kaynaklar

- Alcock 1995 Alcock, S. E., "Pausanias and the Polis: Use and Abuse", *Sources for the Ancient Greek City-State*, Copenhagen, 1995, s. 326-345.
- Avram 1995 Avram, A., "Poleis und Nicht-Poleis im Ersten und Zweiten Attischen Seebund", *Studies in the Ancient Greek Polis, Historia Einzelschriften 95*, Stuttgart, 1995, s. 191-201.
- Cohen 1991 Cohen, G. M., "Katoikiai, Katoikoi and Macedonians in Asia Minor", *Ancient Society 22*, 1991, s. 41-50.
- Darkot – Tuncel 1981 Darkot, B. – M. Tuncel, *Marmara Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul, 1981.
- Dreher 1995 Dreher, M., "Poleis und Nicht-Poleis im zweiten Athenischen Seebund", *Sources for the Ancient Greek City-State*, Copenhagen, 1995, 171-201.
- Ducrey 1995 Ducrey, P., *La muraille est-elle un elemente constitutif d'une cite*, M. H. Hansen (ed.), *Sources for the Ancient Greek City-State*, Copenhagen, 1995, s. 245-257.
- Finley 1984 Finley, M., *Die antike Wirtschaft*, München, 1984.
- Forge 1972 Forge, A., *Man, Settlement and Urbanism*, London, 1972.
- Frisch 1975 Frisch, P., *Die Inschriften von Illion*, Bonn 1975.
- Gehrke 1986 Gehrke, H. J., *Jenseits Athen und Sparta*, München, 1986.
- Hansen 1993 Hansen, M. H., "The Polis as a Citizen State" *The Ancient Greek City-State*, Copenhagen, 1993, s. 7-30.
- Kolb 1984 Kolb, F., *Die Stadt im Altertum*, München 1984.

- Miller 1995 Miller, S. G., "Architecture as Evidence for Identity of the Early Polis", M. H. Hansen (ed.), *Sources for the Ancient Greek City-State*, Copenhagen 1995, s. 201-245.
- Morris 1991 Morris, I., "The Early Polis as City and State", J. Rich – A. W. Hadrill (edt), *City and Country in the Ancient World*, London 1991, s. 25-59.
- Murray 1993 Murray, O., "Polis and Politeia in Aristotle", M. H. Hansen (edt), *The Ancient Greek City-State*, Copenhagen 1993, s. 197-211.
- Naroll 1962 Naroll, R., "Floor Area and Settlement Population" *American Antiquity* (27), 1962, s. 587-589.
- Nielsen 1996 Nielsen, T. H., "A Survey of Dependent Poleis in Classical Arkadia", M. H. Hansen – K. Raaflaub (edt), *More Studies in the Ancient Greek Polis*, *Historia Einzelschriften* 108, Stuttgart 1996, s. 63-105.
- Osborne 1988 Osborne, R., *Demos: The Discovery of Classical Attika*, Cambridge 1988.
- Rhodes 1981 Rhodes, P. J., *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981.
- Rubinstein 1995 Rubinstein, L., "Pausanias as a Source for the Classical Greek Polis", *Studies in the Ancient Greek Polis*, *Historia Einzelschriften* 95, Stuttgart 1995, s. 211-220.
- Sakellariou 1989 Sakellariou, M. B., *The Polis-State Definition and Origin*, Athen 1989.
- Schuler 1996 Schuler, C., *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien*, München 1996.
- Schuller 1995 Schuller, W., "Poleis im ersten Attischen Seebund, *Sources for the Ancient Greek City-State*", Copenhagen 1995, s. 165-171.
- Schwertheim 1994 Schwertheim, E; "Geschichte und Forschungsstand" *Asia Minor Studien* 11 (1994), s. 21-39.
- Snodgrass 1983 Snodgrass, A., "Two demographic notes" *The Greek Renaissance of the 8 century BC*, Stockholm 1983, s. 167-171.
- Wood – Wood 1978 Wood, E. M. – N. Wood, *Class Ideology and Ancient Political Theory*, Oxford, 1978.